

TRANSFER ȘI DISPARIȚIE ÎN ARHITECTURA BISERICILOR DE LEMN DIN BANAT. CAZUL BISERICII DE LEMN DE LA POVERGINA

Diana Belci*, *Nicoleta Novac***

Transfer and Disappearance in the Architecture of the Wooden Churches of Banat. The Case of the Wooden Church of Povergina

Abstract: The territory of Banat which is currently divided between Romania, Serbia and Hungary lost most of its wooden churches due to war, abandonment or changing their material preferences. A few of them that survived, are constantly under a siege. Every year a new church is lost due to lack of interest from the authorities or local communities. In 2015 the church of Povergina caught fire, so the tower, roof and the valuable interior painting were unfortunately lost. This article exposes the phenomenon of sacred architecture disappearance in the Banat region and approaching possible solutions using the case of the Povergina Wooden Church.

Keywords: *Wooden Churches, Banat, Vanished Churches, Povergina*

Cuvinte cheie: *Biserici de lemn, Banat, biserici dispărute, Povergina*

1. Banatul – un teritoriu cu multiple fațete

Cercetarea în ansamblu a bisericilor de lemn de pe teritoriul Banatului istoric se împiedică de o serie de dificultăți. Pe de o parte regiunea Banatului este divizată între România, Serbia și Ungaria, trei țări cu limbi diferite. Inclusiv suprafața care revine Banatului românesc este împrăștiată în cinci județe. Pe de altă parte, pușinii specialiști care s-au aplecat asupra acestui subiect, s-au limitat la anumite zone, în așa fel încât nu avem decât o imagine parțială asupra numărului de biserici de lemn de odinioară, a meșterilor și a comunităților care le-au construit. Pentru a înțelege însă acest subiect în complexitatea sa, bisericile de lemn trebuie analizate trecând peste barierele cauzate de limbă, granițe și teritorii administrative, la care se adaugă, distanța istorică și lipsa interesului arătat documentării arhitecturii vernaculare în general¹. Granițele de astăzi, mai prezente ca niciodată, nu trebuie însă să oculteze legăturile de odinioară, nu trebuie să șteargă influențele stilistice și constructive, meșterii și zugravii care s-au perindat pe acest teritoriu.

Banatul istoric are o formă aproximativ pătrată², cu o suprafață de circa 28500 km², delimitată de următoarele granițe naturale: la nord râul Mureș, la sud fluviul Dunărea, la est Munții Godeanu, Țarcu, Poiana Ruscă, legați morfologic de Carpații Meridionali, iar la est râul Tisa, în aval de Szeged. Teritoriul istoric al Banatului este împărțit între România (județul Timiș, Caraș-Severin, fără câteva localități care fac parte din Transilvania, județul Arad la sud de Mureș, vestul județului Mehedinți și două localități din Hunedoara: Pojoga și Sălciva), Ungaria (colțul sud-estic al comitatului Csongrád, la sud de Mureș și la est de Tisa) și Serbia (Voivodina, cu partea bănățeană situată la est de Tisa împărțită în mai multe districte).

Mediul natural este variat și complex, conținând în proporții relativ egale, cele trei mari componente ale reliefului: câmpie, deal-podiș și munte, fapt care duce la o multitudine de tipologii de organizare a așezărilor³. Această varietate a așezărilor se datorează pe de o parte geografiei, dar pe de alta, multiplelor stăpâniri care au controlat teritoriul Banatului. Cele care au lăsat urme vizibile până în zilele noastre sunt cele habsburgică, austro-ungară și românească. Astfel se explică diversitatea parcelarului rural dar și concentrarea sau dispariția bisericilor de lemn în anumite zone din Banat. Este un proces care s-a intensificat

* Facultatea de Arhitectură și Urbanism din Timișoara, Universitatea Politehnica Timișoara; e-mail: diana_belci@yahoo.co.uk

** Facultatea de Arhitectură și Urbanism din Timișoara, Universitatea Politehnica Timișoara; e-mail: nicky_novak@yahoo.com

¹ Belci *et alii* 2020.

² Bizerea 1975.

³ Gheorghiu 2008, 16.

la sfârșitul secolului al XVIII-lea dar care continuă până astăzi. Deși a trecut mai mult de un secol de la primele preocupări privind protejarea patrimoniului vernacular pe teritoriul românesc, comunitățile rurale continuă să dorească să-și construiască o biserică nouă, decât să o folosească pe cea veche de lemn.

Majoritatea bisericilor de lemn din Banat sunt, în cel mai bun caz, folosite pe post de capele mortuare. Există o frică față de statutul de monument istoric care vine din lipsa unei educații pro-patrimoniu timpurii dar și din eventualele măsuri coercitive care pot fi aplicate în cazul unor intervenții neconforme. Toate acestea fac ca atitudinea generală să fie una de abandon și ignorare.

2. Bisericile pierdute ale Banatului – câte biserici de lemn mai avem în Banat

Teritoriul românesc actual păstrează relativ multe biserici de lemn dacă facem comparație cu alte zone din Europa. În România avem undeva între 1200⁴ și 1400 de biserici de lemn⁵ istorice. Numărul lor precis nu este cunoscut, asta pentru că foarte multe nu sunt documentate, iar unele nu sunt clasate. În acest sens, o cartare a tuturor bisericilor de lemn la nivel național este urgentă, în condițiile în care, an de an, noi biserici dispar sau sunt mutilate. Deși numărul bisericilor de lemn rămase pe teritoriul românesc pare mare, el este destul de mic, dacă ne gândim că în 1927, numai în Transilvania erau circa 1274 de biserici românești de lemn⁶. În mai puțin de 100 de ani, Transilvania a pierdut aproape jumătate dintre acestea, dar până la o analiză mai detaliată nu vom avea un număr concludent. An de an o nouă biserică dispare, iar ecoul dispariției sale nu se păstrează decât în postările furioase de pe internet. Nu putem să ne dăm seama de viteza acestei dispariții și de amploarea sa până când nu vom găsi mijloacele adecvate de a stopa această dispariție. De asemenea trebuie să ne schițăm o perspectivă istorică privind numărul de biserici care s-au pierdut până acum.

Admirăm specialiștii norvegieni și suedezi în patrimoniu, în mod cert printre cei mai iscusiți meșteri și restauratori de biserici de lemn din lume. Motivul pentru care își protejează și conservă cu atâta atenție propriul patrimoniu de lemn este acela că, în Norvegia, din miile de *stave-kirche* de altădată au mai rămas 29, lucru datorat, printre altele, eforturilor pictorului Johann Christian Dahn, care în 1839 salvează de la demolare o biserică din secolul al XIII-lea, convingându-l pe regele Prusiei să o cumpere⁷. Acest fapt a fost scânteia care a dus la nașterea primei societăți de conservare a monumentelor istorice din Norvegia. Asemenea gesturi au salvat cele mai vechi biserici de lemn din Europa.

Foto 1

Lemnul este un material fragil, care se degradează rapid dacă nu este protejat, dar este unul dintre materialele de construcție cele mai folosite în țara noastră. Poate de asta dincolo de etnie și religie, comunitățile de odinioară și-au construit lăcașurile de cult din lemn. În România, asociem bisericile de lemn cu

⁴ *Lăcașe cult.* În această bază de date avem documentate 1237 biserici de lemn, deși unele sunt parțial construite din lemn, iar altele au fost fundamental modificate în timp. Pe listă avem biserici care și-au pierdut materialul original, deși figurează ca fiind construite din lemn, inclusiv pe lista monumentelor istorice.

⁵ Vorbim despre biserici care sunt construite între sf. sec al XV-lea și începutul secolului XX (1918), pe pagina de wikipedia dedicată acestui subiect https://ro.wikipedia.org/wiki/Biserici_de_lemn_din_Rom%C3%A2nia, se vorbește despre 1440 de biserici de lemn mai vechi de 1918. Fără o documentare serioasă la nivel național nu vom ști niciodată câte biserici de lemn avem.

⁶ Ilieș manuscris.

⁷ Godea 2008, 4.

comunitățile ortodoxe, dar avem și o serie de exemple de biserici greco-catolice și reformate. Să nu uităm că biserica de lemn de la Crivina de Sus, cea mai veche din Banat, clădită în 1677 la Ilia, a fost construită, se pare, pentru o comunitate română calvină, care a trecut la greco-catolicism împreună cu protopopul său Daniel, și a devenit ortodoxă când a fost mutată la Crivina de Sus⁸.

Foto 2

Foto 2.1

Henrik Ottendorf⁹, călător austriac prin Banatul secolului al XVII-lea, ne povestește de moschei de lemn în Timișoara: „clădite numai din lemn și cu turnuri joase din lemn, sus însă deschise într-atât încât muezinul lor să poată merge de jur împrejur și să poată striga la timpul obișnuit al rugăciunii”. La Piatra

⁸ Belci, Ilieș 2019 (parte a documentației de restaurare).

⁹ Ottendorf 2006, 43–44.

Foto 3

Neamț a supraviețuit o ultimă sinagogă¹⁰ de lemn datând din 1766. Avem un exemplu, mai nou, de casă de rugăciune neo-protestantă din lemn, în Fărășești, în zona Făgetului, datând din 1936. Funcțiunea sa, materialul și tehnica constructivă care nu o deosebesc prea mult de arhitectura caselor din jur, fac din acest exemplu unul demn de a fi clasat. Biserica de lemn din sat, construită¹¹ în locul uneia mai vechi din secolul al XVIII-lea, în 1927¹² a dispărut undeva în anii '80, iar în locul ei a apărut o modestă biserică de zid.

În Banat, în mod similar cu alte zone din Europa și din țară, până în secolul al XIX-lea, codrii de stejar coborau în câmpie, iar bisericile de lemn urmăreau această linie¹³. Câmpia de Vest a Banatului a renunțat gradual la edificiile sale de lemn, încă din secolul al XVIII-lea, ridicându-și edificii din zid¹⁴.

Începând cu secolul al XVIII-lea¹⁵, autoritățile habsburgice au început o serie de îndiguiri, desecări însoțite de o utilizare nerațională a lemnului, în așa fel încât lemnul a devenit un material greu de găsit și scump. În Banatul de sud și est, astăzi în Caraș-Severin, înglobate în granița militară a Casei de Habsburg, măsurile administrative au inclus norme în domeniul construcțiilor, printre care interzicerea utilizării materialelor perisabile la clădirile publice. În intervalul 1750–1810, la nivelul întregului Banat s-au edificat aproximativ 120 biserici de zid¹⁶.

¹⁰ Cod LMI NT-II-m-B-10563

¹¹ Săcară 2002, 43–44.

¹² Cornean 1940, 282.

¹³ Săcară 1987, 94–95.

¹⁴ Săcară 1987, 94–95.

¹⁵ Ilieș 2017, 143.

¹⁶ Ilieș 2017, 144. Apud Groza 1977 și Săcară 2001, 12.

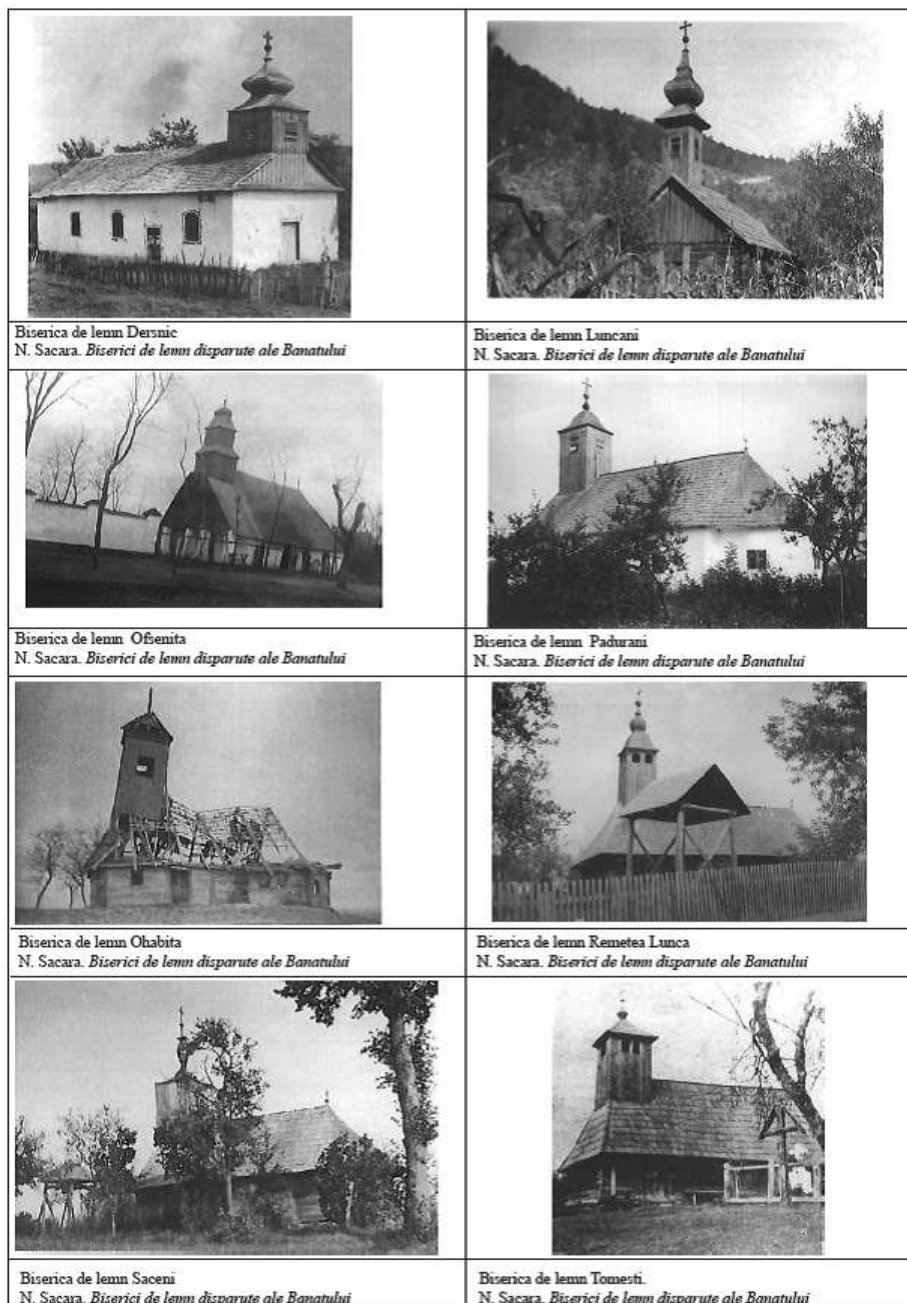

Foto 5

Nicolae Săcară, care se apleacă doar asupra bisericilor din Timiș și Caraș, nu amintește biserica de la Sălciva, comuna Zam, recent dispărută prin mutare¹⁹, care se afla în județul Hunedoara, dar în Banatul istoric. Comunitatea din Sălciva și-a cedat biserica veche și, dacă este să dăm crezare articolului din ziar care ne povestește acest episod, la un sondaj făcut de preotul din sat, din cele 100 de familii, majoritatea ortodoxe, numai două familii s-au opus mutării și una s-a abținut.

Știm foarte puține lucruri despre bisericile dispărute din Banatul sârbesc, deși legăturile cu această zonă sunt încă foarte puternice, mulți meșteri și zugravi de biserici de lemn, azi în România, fiind formați în Banatul sârbesc.

Majoritatea bisericilor din Banat au fost mutate de câteva ori. Unele au fost vândute satelor mai sărace, iar în locul lor s-au construit biserici de zid. Altele și-au schimbat locul odată cu sistematizările austriece care au remodelat peisajul rural bănățean. În acest proces, multe biserici s-au pierdut, au fost

¹⁹ Mutată la Călărași în 2012, vezi Ciprian Iancu, *Cum se mută o biserică-monument?* <https://evz.ro/cum-se-muta-o-biserica-monument-925382.html> (15.10.2020).

părăsite sau au dispărut în diferitele conflicte armate în care Banatul a fost teatru de război. Știm că la sfârșitul secolului al XIX-lea, erau peste 200 de biserici în Banat²⁰, în 1929 mai erau 54, astăzi mai putem număra undeva peste 20²¹, iar în fiecare an, o nouă biserică se pierde²². Nicolae Săcară remarcă: „dacă o statistică oficială publicată în 1891 înregistra la scara întregului Banat (inclusiv părțile cedate Iugoslaviei și Ungariei) aproximativ 200 de biserici de lemn, câteva decenii după aceea, I. Miloia mai găsea în 1929 doar 54. Același, inventaria în ziarul „Vestul” în 1933 numai 50 de exemplare și tot el înregistra doi ani mai târziu în revista „Luceafărul” un număr de 48 de edificii de lemn.

Tot N. Săcară²³ reușește să documenteze 166 de localități²⁴ cu biserici de lemn dispărute în Timiș și 159 în Caraș. Cum unele localități mai mari, cum ar fi Timișoara, aveau mai multe biserici de lemn, putem spune că numai în aceste două județe, autorul depistează către 400 de biserici de lemn. La acestea trebuie adăugate bisericile de lemn dispărute din Banatul Sârbesc, Banatul maghiar, Banatul aflat la sud de Mureș, Banatul aflat în județul Mehedinți, inclusiv localitățile inundate odată cu construirea lacului de acumulare de la Porțile de Fier, precum și cele două sate care astăzi fac parte din Hunedoara, Sălciva și Pojoga; pentru a avea un ordin de mărime privind numărul bisericilor de lemn dispărute. Chiar și așa, numărul lor era probabil mult mai mare, multe dispărând fără ca măcar să fie cunoscute.

În Banatul sârbesc, cunoaștem desigur biserica de lemn de la Ecka, construită la începutul secolului al XVIII-lea, și ea modificată substanțial în timp, dar este greu de spus câte biserici au existat înainte de 1918 pe acest teritoriu²⁵. Astăzi în Serbia mai avem undeva peste 50 de biserici de lemn construite între secolul al XVII-lea și începutul secolului al XX-lea, marea majoritate situate la sud de Dunăre. Dacă ne uităm însă la harta propusă de Dobroslav Pavlović în cartea sa din 1962, vedem că numărul acestora era mult mai mare²⁶.

Foto 6

3. Despre renaștere – biserica de la Povergina și dilemele salvării sale

Chiar dacă nu putem vedea încă adevărata scară a dispariției bisericilor de lemn, un lucru știm cu certitudine, nu discutăm despre un fenomen izolat, ci despre o distrugere continuă și adeseori ireversibilă. Ultima pierdere importantă de patrimoniu sacru de lemn a avut loc în primăvara lui 2015, când biserica de lemn de la Povergina a ars. Nu este prima dată când această biserică este victima unui incendiu, cel puțin două alte evenimente similare au dus la pierderea unei părți din decorul pictat al bisericii. Incendiul din 2015 a fost însă fatal, biserica și-a pierdut toată partea de turn, boltă și învelitoare. Valoroasa pictură interioară, deja degradată de incendiile anterioare, a fost pierdută irecuperabil. Corpul bisericii a supraviețuit mai ales datorită tencuiei de pământ bătut aplicată undeva în anii 50.

Biserica este construită din lemn de stejar, are plan dreptunghiular, cu unghi în axul absidei (6 laturi). Pereții de lemn ai lăcașului au fost așezați pe o temelie realizată din piatră brută așezată în mortar de var.

²⁰ Săcară 2001, 8.

²¹ Totuși, câte mai pot fi considerate de lemn cu material original? Este un studiu care merită o cercetare ulterioară aprofundată cu analiza stării curente a bisericilor de lemn, mai ales că foarte multe au fost mutilate de restaurări nefericite.

²² Belci 2017. Citatul face parte din materialul scris care a însoțit prezentarea făcută preoților din Zona Făgetului, care au în păstorie o biserică de lemn, reuniți împreună cu Mitropolitul Banatului la Mănăstirea Românești pentru această discuție. Vezi Săcară 2001, 8.

²³ Săcară 2002, 83.

²⁴ Săcară 2002, 83. În unele localități sunt mai multe biserici de lemn, în Timișoara, Săcară menționează 5.

²⁵ Informațiile pe care le avem trebuie verificate cu situația actuală de pe teren.

²⁶ Pavlović 1962.

Bârnela bisericii, cioplite, au fost așezate orizontal, prinse între ele cu cuie de lemn și îmbinate în sistemul „coadă de rândunică”. Acoperișul avea învelitoare din șindrilă, cu patru pante mari urmărind spre răsărit conturul absidei. Deasupra pronaosului a fost așezat un turn-clopotniță, din lemn, acoperit cu tablă, apoi șindrilă, de secțiune pătrată, având un schelet masiv de lemn de stejar, iar exteriorul acoperit cu scânduri de brad. Ca toate turnurile construite în secolul al XVIII-lea, ori reparate în acea perioadă a preluat din arhitectura de zid anumite forme specifice barocului. Așa erau, spre exemplu, cei doi bulbi, în rondine descrescând, ca diametru, spre cruce. Amplasarea turnului-clopotniță peste pronaos a dus la tăvănirea acestei încăperi. Naosul bisericii era boltit semicilindric, iar altarul avea o boltire concă din fășii curbe. Exteriorul pereților bisericii a fost acoperit cu lipitură de pământ dar, potrivit unei fotografii din anul 1952, la acea dată, lăcașul de cult avea pereții din lemn aparent. În interiorul bisericii, podoaba pictată a naosului a fost acoperită de o tribună (cor pentru tineri) ridicată în anul 1954.

Biserica de la Povergina a fost construită în jurul anului 1782²⁷, an consemnat în pisania situată în absida altarului, pe perețele sudic, în partea stânga: „Această sfântă beserică de nou s-au făcut și s-au împodobit precum se vede supt stăpânirea împăratului Iosef alu doilea, prin blagoslovenia preasfințitului Episcop al Timișorii C... fiind protopop Petru Petrovici al Sărazului iar preot paroh Ion Ioanovici din Făget, iar ctitor Ioan Medescu ce s-au numit Costandin și Dumitru Chiricescu fiind cnez Pătru Păcuraru, ajutând și Pătru Dancovici din Fabric. S-au sfârșit la anul 1782, septem 25 și a zugrăvit Gheorghe Diaconovici din Vârșeț sau Srediște”²⁸. Același zugrav va picta la un an după pictarea bisericii din Povergina, și biserica de lemn din Bătești, unde va aplica aceeași schemă iconografică²⁹. După tradiție, lăcașul de cult al comunității din Povergina a fost construit cu banii dintr-o comoară descoperită, de pe vremea turcilor, de Ion Medescu, cel zis și Costandin și Dumitru Chiricescu. Se pare că primul dintre aceștia a obținut și dreptul de la autorități de a tăia lemnul necesar din pădurea erarială³⁰. Până la construirea bisericii, comunitatea frecventa biserica din orașul Făget³¹. Chiar dacă nu avem alte informații legate de ctitori, în afară de frumoasa imagine a lui Medescu în costum popular, din pronaos, pierdută și ea, totuși despre Gheorghe Diaconovici știm că este unul dintre marii zugravi ai Banatului. Ctitorul apărea înveșmântat în straie de sărbătoare. Portretul, de la Povergina, era cu atât mai valoros cu cât avem foarte puține informații privind portul localnicilor în acea perioadă³². Era singurul portret de ctitor păstrat în afară de cel de la biserica de lemn din Zolt. Acest portret îl face pe Diaconovici, unul dintre primii portrețiști ai Banatului³³.

Pictorul Gheorghe Diaconovici³⁴, ca stil, „marchează punctul de tranziție între pictura veche bizantină și cea occidentală. Ieșit din școala tătâni-so, Diaconul Vasile, cel care a venit în Banat împreună cu 50 de familii din Tismana Olteniei pe la 1730 și care a înființat o „școală de dascălie” și o „școală de zugravi” la Sreditea Mare (Serbia), acest pictor a călcat pe urmele tatălui său, realizând o artă ce în elementul iconografic, în grupare, în gesturi și atitudini este încă bizantină, dar care sub raportul construcției feței și a draperiei, înțelese prin adevărul volumului, și prin degradări de tonuri, introduce curentul occidental în pictura locală. Puține lucrări sunt păstrate ale lui Constantin Diaconovici, deși originar din Srediște și domiciliat la Vârșeț”, el este apreciat și chemat la distanțe mari, de-a lunul Begheului care în mod firesc ar fi trebuit să stea sub monopolul școlii de pictori de la Lugoj³⁵.

Pictura de la Povergina este imposibil de recuperat, turnul, șarpanta și învelitoarea chiar recuperate nu vor mai avea urmele atâtor generații de meșteri pricepuți. Povergina era una dintre bisericile cele mai atent elaborate din Banat, cu puține intervenții și modificări. Din păcate, pentru comunitatea de la poalele dealului pe care este construită, pierderea sa a fost unica formă prin care să realizeze cât de fragilă era vechea bisericuță.

²⁷ Informațiile istorice pentru biserica arsă de la Povergina sunt rezultate în urma studiului istoric elaborat de D. Belci, B. Ilieș, L. Roșiu, proiect finanțat în 2020 de Institutul Național al Patrimoniului, din Timbrul Monumentelor (Belci et alii 2020).

²⁸ Istoricul bisericii de lemn din Povergina, întocmit în 2 ianuarie 1942 de către preotul Emanuel V. Georgescu, administratorul parohiei. Fond Cotoșman.

²⁹ Săcară, 102.

³⁰ Săcară, 99.

³¹ Ibidem.

³² Miloia 1935, 128.

³³ Cosma 1940, 17–18.

³⁴ Miloia 1935, 126.

³⁵ Miloia 1935, 127.

Foto 7

Bisericile de lemn cad pradă focului peste tot în lume. De cele mai multe ori pierderea este irecuperabilă. Sodra Rada din Suedia (sec. al XIV-lea) incendiată în anul 2001, este un proiect de referință, privind modul în care se poate recupera o biserică distrusă de foc. Deși scopul principal al proiectului care s-a întins din 2007 până în 2019 a fost reconstruirea bisericii și redarea acesteia comunității locale, tragicul eveniment a devenit un prilej pentru a cerceta și a înțelege felul în care au fost gândite și realizate vechile biserici medievale din nordul Europei. Astfel s-a generat un șantier deschis de formare și perfecționare în dulgherie. S-au folosit unelte și tehnici constructive medievale, unele pierdute. Procesul constructiv a fost dublat de o cercetare aprofundată în arhive. În cei 12 ani de existență, șantierul s-a transformat într-un important obiectiv turistic. Poate acest exemplu să fie un model pentru Povergina? Aceasta este intenția echipei care s-a format cu prilejul atelierelor de la Crivina de Sus și care dorește să salveze și biserica de la Povergina³⁶.

4. Concluzii

Nu putem aduce înapoi sutele de biserici dispărute ale Banatului, dar putem să învățăm despre ele, putem să le cunoaștem, să le studiem și să folosim cunoștințele acumulate pentru a le salva pe cele rămase. Cu toate acestea, chiar dacă în mod miraculos am restaura impecabil toate bisericile care au supraviețuit până acum, nu ar fi suficient. Dacă nu educăm comunitățile din jurul lor să le iubească, să le folosească, să le protejeze, să nu le dăruiască, doar pentru a se scăpa de responsabilitatea restaurării lor, eforturile celor câțiva pasionați de acest patrimoniu sunt inutile.

Listă figuri

- Foto 1 Pietroasa, jud. Timiș, Biserica de lemn „Adormirea Maicii Domnului” din 1779 și cea nouă de zid.
- Foto 2 Casa de rugăciune de la Fărășești 1936.
- Foto 3 Biserica de lemn de la Fărășești, astăzi dispărută 1927, apud. Cornean 1940.
- Foto 4 Biserici de lemn dispărute din Banat, hartă.

³⁶ Pe baza unei finanțări obținute de Parohia Buna Mare din Timbrul Monumentelor Istorice – sesiunea mai-iulie 2020 cu proiectul „Conservarea și restaurarea bisericii de lemn arse, „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” (TM-II-m-A-06275) din Povergina, jud. Timiș – faza D.A.L.I.”, se încearcă să se pună bazele unei școli de restaurare, care să transforme această tragedie într-un prilej de învățare.

- Foto 5 Biserici de lemn dispărute din Banat, imagini.
 Foto 6 Biserica de la Povergina cca 1940, apud. Cornean 1940.
 Foto 7 Biserica de la Povergina după incendiu, 2020.

Bibliografie

- Belci *et alii* 2020 Belci Diana, Ilieș Bogdan, Roșiu Liliana, *Studiu istoric „Conservarea și restaurarea bisericii de lemn arse, „Sfinții Arhangheli Mihail și Gavril” (TM-II-m-A-06275) din Povergina, jud. Timiș – faza D.A.L.I.”*, 2020.
- Belci, Ilieș 2019 Belci Diana, Ilieș Bogdan, *Studiu istorico-arhitectural. Reabilitarea bisericii de lemn cu bramul "Cuvioasa Paraschiva" din Crivina de Sus, comuna Pietroasa, județul Timiș*, mai 2019, parte a documentației de restaurare.
- Belci 2017 Belci Diana, *Bisericile de lemn din Banat-scurt survol privind conservarea și protejarea lor, 16.03.2017, sub auspiciile proiectului Biserici Înlemnite din Banat, proiect al ASOP, filiala Vest.*
- Bizerea 1975 Bizerea Marius, *Banatul ca unitate și individualitate istorico-geografică în cadrul pământului locuit de români*. În: *Tibiscus-Etnografie*, Timișoara, 1975.
- Cornean 1940 Cornean Nicolae, *Monografia Eparhiei Caransebeș*, Caransebeș 1940.
- Cosma 1940 Cosma Aurel, *Pictura Românească din Banat, de la origine până azi*, Timișoara 1940.
- Gheorghiu 2008 Gheorghiu Teodor Octavian, *Locuirea tradițională rurală din zona Banat-Crișana: elemente de istorie și morfologie, protecție și integrare*, Timișoara, 2008.
- Godea 2008 Godea Ioan, *Biserici de lemn din Europa*, București, 2008.
- Groza 1977 Groza Liviu, *Arhitectura caselor grănicerești*. În: *Studii de Etnografie și Istorie*, Caransebeș, 1977, 50-57.
- Ilieș manuscris Ilieș Bogdan, *Considerații cu privire la evoluția arhitecturii religioase din Transilvania (a doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX)*, manuscris.
- Ilieș 2017 Ilieș Bogdan, *Considerații cu privire la evoluția arhitecturii religioase din Transilvania (a doua jumătate a secolului XIX și prima jumătate a secolului XX)*. În: Buta Mircea Gelu (coord.), *Arhivele Bistriței*, II, 2(6) – Relații interconfesionale în Transilvania, Universitatea Babeș-Bolyai, Cluj Napoca, 2017.
- Lăcașe cult *Biserici de lemn din România*,
 Sursa: http://www.cimec.ro/Monumente/LacaseCult/lemnDefault_ro.htm, accesat 20.02.2021.
- Miloia 1935 Miloia Ioachim, *Biserica de lemn de la Povârgina*. În: *Luceafărul*, I, nr. 3 (martie) 1935, Timișoara, 125-128.
- Ottendorf 2006 Ottendorf Henrik, *De la Viena la Timișoara, 1663*, Academia Română Filiala Timișoara, Institutul de Cercetări Socio-Umane "Titu Maiorescu", Timișoara, 2006.
- Pavlović 1962 Pavlović Dobroslav St., *Crkve brvnare u Srbiji. Les vieilles eglises serbes construites en bois*. Belgrad: Saopštenja, Republicki zavod za zastitu spomenika kulture, 1962.
- Săcară 1987 Săcară Nicolae, *Valori ale arhitecturii populare românești*, Timișoara, 1987.
- Săcară 2001 Săcară Nicolae, *Bisericile de lemn ale Banatului*, Timișoara, 2001.
- Săcară 2002 Săcară Nicolae, *Biserici de lemn dispărute din Banat*, Timișoara, 2002.
- Vesa 1997 Vesa Pavel, *Biserici de lemn de odinioară*, Arad, 1997.
- Fond Cotoșman Fond G. Cotoșman, dos. 265/1941-1942, f. 35r.-35v Arhivelor Naționale ale României – Serviciul Județean Timiș